

*'Everything in life that we really accept undergoes a change.
So suffering must become love. That is the mystery.'*

Ali Smith

'Ik hoor haar als ze me roept'

Kijk, een man en een vrouw, samen geportretteerd in een weelderig tropisch landschap. De vrouw – ze heet Liberatha - staart strak en tamelijk ondoorgrondelijk voor zich uit. Die al wat oudere man, Alphonse, is door de foto natuurlijk ook bevroren in het moment, maar wekt de indruk iemand te zijn die meestal onrustig schuifelt. Zo'n dertig jaar geleden heeft Alphonse de broer van Liberatha vermoord, tijdens de gruwelijke bloedroes die vele Hutu's in 1994 beving. In honderd dagen tijd werd zo'n zeventig procent van alle Tutsi's vermoord, vaak in een lijfelijk gevecht, met kapmessen of knuppels. Alphonse heeft voor zijn daad in de gevangenis gezeten. Nu staat hij daar, naast de vrouw die hij zoveel leed heeft berokkend.

Fotograaf Jan Banning vroeg steeds een deelnemer aan de Rwandese genocide en zijn slachtoffer of hij hen gezamenlijk mocht portretteren, dus in één foto. Verder liet Banning hen vrij in hoe zij wilden gaan zitten of staan. Een geniale zet, vind ik, want zo konden deze mensen dus letterlijk zelf hun positie tot elkaar bepalen. De misdaad heeft hen aan elkaar geklonken, en die wrange band is nu in één beeld gevangen.

De erkenning van die band is op zich al bijzonder. Natuurlijk, de omvang van de genocide in Rwanda was dermate gigantisch dat daders en slachtoffers elkaar in dat kleine land praktisch niet kunnen ontlopen, zoals de reportage van Dick Wittenberg duidelijk maakt. Maar ze hadden gemakkelijk kunnen weigeren om samen op de foto te gaan. Dat deden ze niet. Sterker nog: uit de ontroerende verhalen die Dick heeft verzameld, blijkt dat velen van hen ook feitelijk een rol spelen in elkaars dagelijkse leven. Alphonse zorgt nu voor Liberatha. 'We wonen op dezelfde heuvel', zegt hij. 'Ik hoor haar als ze me roept'. Het heeft er veel van weg dat de geportretteerde nabestaanden zich werkelijk hebben verzoend met de moordenaars van hun geliefden, en hen misschien zelfs hebben vergeven.

Zit het echt weer goed tussen Alphonse en Liberatha? Ik weet het niet, want ik kan er niet bij. Daarmee bedoel ik niet alleen dat deze mensen iets hebben gedaan en doorstaan dat alle vanzelfsprekendheden te buiten gaat waar ik in mijn dagelijkse leven gedachteloos op dein; vanuit mijn eigen ervaring kan ik niet goed navoelen wat 'goed verder leven' na zo'n hel eigenlijk nog kan beduiden. Maar ik bedoel het ook filosofischer. Verzoenen noch vergeven zijn zomaar te zien. Het zijn processen die zich voltrekken in het innerlijk van het slachtoffer – in diens *Weltinnenraum*, om met Rilke te spreken. En die binnenruimte is principieel ontoegankelijk voor een ander.

De misdaad zelf heeft plaats gehad in de buitenwereld, en is daarmee een gedeeld en controleerbaar feit. Maar of er echt sprake is van vergeven en verzoenen, kun je als medemens niet zomaar constateren. Je kunt het hooguit vermoeden, op grond van de woorden, het gedrag, misschien vanwege een bepaalde blik van het slachtoffer. Dick pikt dergelijke subtiele signalen op als hij schrijft dat de band tussen dader en slachtoffer soms oprecht voelde, en soms meer leek op een verstandspact. Wij mensen zijn gevoelig voor zulke signalen. Maar indrukken, zelfs sterke indrukken, zijn geen zekerheden. Of deze foto's echt verzoende mensen tonen, kan ik niet weten. Wat ik wel zie, is dat deze mensen elkaar niet de rug toedraaien - en dat is gegeven hun verhalen al heel bijzonder. Door samen op de foto te gaan, erkennen zij publiekelijk, voor het oog van anderen, dat zij blijvend deel uitmaken van elkaars leven. Die wederzijdse erkenning van elkaars bestaan is in ieder geval een mijlpaal op het pad naar vergeven en verzoenen.

Vergeven en verzoenen worden vaak in één adem genoemd, en schurken begripsmatig duidelijk tegen elkaar aan. Toch verschillen ze ook op een subtiele manier van elkaar. Van de twee begrippen verwijst vergeven wat mij betreft naar het radicaalste, meest intrigerende, meest mysterieuze innerlijke proces, en met vergeven zal ik mij hier verder bezighouden – in een bespiegeling die het werk van Dick en Jan in Rwanda beoogt te verbreden. Dat mysterie van vergiffenis zal ik verkennen door allereerst na te gaan wat vergeven *niet* is. Daarbij zal vanzelf ook het verschil met verzoenen langskomen.

Om te beginnen: vergeven is iets anders dan 'vergeten'. Hoe goed voorstelbaar het ook is dat mensen proberen te vergeten wat hen is aangedaan, hoe nodig het misschien ook is om

een tijd lang niet te denken (of niet te *kunnen* denken) aan wat er is gebeurd teneinde überhaupt op de been te blijven – wil er werkelijk sprake zijn van vergeven, dan veronderstelt dat ook een soort weten. Namelijk: het erkennen en onder ogen zien, het als feit toelaten, van wat zich heeft voltrokken. Waar herinneringen worden verdrongen, kan van waarlijk vergeven voorlopig nog geen sprake zijn. Je moet weten wat je eventueel zou willen vergeven. Zo levert mijn verkenning van wat vergeven *niet* is een eerste duidelijke voorwaarde op: vergeven vereist bewustzijn van wat je is aangedaan.

Vergeven is ook iets anders dan je voegen naar de feiten. Het gebeurt - ja, het komt vermoedelijk vaak voor - dat slachtoffers feitelijk geen macht of middelen hebben om de dader te bestraffen. Bijvoorbeeld omdat het rechtssysteem waaronder zij vallen in de praktijk gebrekkig werkt, waardoor ze hun recht niet kunnen halen. Of omdat dat rechtssysteem in aanleg al onrechtvaardig is en hun krenking simpelweg niet erkent. Op veel plekken in de wereld is dit de positie van mishandelde vrouwen. Deze vrouwen moeten het doen zonder officiële erkenning vanuit hun omgeving voor het leed dat hen is aangedaan, en kunnen de dader veelal ook niet ontlopen. Omdat zij zo op het oog hun leven op dezelfde voet voortzetten, kan het lijken alsof deze vrouwen hun kwelgeest hebben vergeven, terwijl ze van binnen misschien zieden, of juist de moed hebben opgegeven. Zo'n innerlijke toestand heeft niets weg van vergiffenis.

De eis van zojuist was dus nog niet scherp genoeg. Wil er werkelijk sprake zijn van vergeving, dan vergt dat niet alleen het besef dat je lijdt onder de daden van een ander. Het vraagt ook dat die daden binnen jouw gemeenschap als onrechtvaardig zijn te betitelen. Vergeven is slechts een optie als jou iets is aangedaan waarbij een belangrijke, gedeelde gemeenschappelijke norm is overtreden. Moord is in elke gemeenschap vrijwel altijd taboe, maar mishandeling heet in sommige samenlevingen 'correctie' en wordt dan niet gezien als grensoverschrijdend. Voor de duidelijkheid: of je lijdt onder het gedrag van een ander, dat voel en bepaal jij natuurlijk zelf. Maar of het *onrecht* is waar je onder lijdt, kun je niet in je eentje bepalen. Onrecht is een woord dat geijkt wordt binnen een morele gemeenschap; het beschrijft een overtreding van de normen die deze samenleving schokkend vindt.

Die link tussen vergeven en de mores van een bepaalde samenleving is voor mijzelf verrassend, en heeft zo zijn eigen problemen. Neem bijvoorbeeld weer die vrouwen die routineus geslagen worden door hun man, en de pech hebben om te leven in een maatschappij die hier geen probleem in ziet. Zij zijn dus strikt genomen niet in de positie om

hun man te vergeven, zelfs al zouden zij dat willen, want er is – gezien vanuit hun samenleving – geen onrecht geschied. Zo zijn we op een volgende conditie gestuit: vergeven veronderstelt een gemeenschappelijke morele bedding, waarbinnen de te vergeven daad echt gezien wordt als een misdaad.

Wanneer een maatschappij wél vindt dat er sprake is van een serieuze overtreding van de mores, zal de samenleving vergelding zoeken. De geëigende weg is dan dat de staat de dader oppakt, voor een gerecht brengt, en bestraft. De veroordeelde misdadiger moet boeten. Als deze persoon zijn straf heeft uitgezeten, is daarmee zijn schuld aan de samenleving in principe vereffend. Dat pad heeft Alphonse doorlopen. Maar daarmee is hij nog niet vergeven. Het is namelijk niet aan de staat om vergiffenis te schenken; dat kan alleen Liberatha. De processen voltrekken zich als het ware in een andere dimensie. Waar ‘vereffenen’ een proces is dat zich voltrekt in de publieke sfeer van een geschokte morele orde, vindt ‘vergeven’ plaats in de persoonlijke, innerlijke wereld van het slachtoffer.

Inmiddels staat er genoeg op het bord om de verschillen tussen vergeven en verzoenen te benoemen. Beide processen spelen zich weliswaar af in het innerlijk gemoed van de betrokken partijen, maar ‘verzoenen’ is een veel breder en wijder begrip. Verzoening kán zich voltrekken tussen een moordenaar en een nabestaande, dus na een zware misdaad. Maar we zeggen het net zo goed van twee vrienden die kibbelden over hun vakantiebestemming, of van burens die steggelden over de hoogte van de heg. Waar vergiffenis dus louter betrekking heeft op een ernstige schending van collectieve normen, kan verzoening ook volgen op een aanvaring over relatieve onbenulligheden en persoonlijke voorkeuren.

Nu kunnen ruzies over onnozele zaken jarenlang blijven hangen, zoals velen van ons maar al te goed weten. Maar je *kunt* zo’n ruzie ook uitpraten, en het geschil bijleggen. En dat is een principiële verschil met vergeven. Voor ‘vergeving’ komen alleen daden in aanmerking die dermate heftig zijn dat herstel niet aan de orde is. Er is iets kapotgemaakt, dat niet meer kan helen. De misdaad zet een harde knip die het leven van het slachtoffer definitief, en radicaal, anders maakt. Dus waar sommige grensoverschrijdingen nog wel goed te maken zijn door een schadevergoeding, of door welgemeende excuses, waarbij zo’n uitwisseling van geld of woorden als het ware het evenwicht tussen de partijen herstelt, zit dat er in het geval van een misdrijf als moord niet in. Het slachtoffer is dan geraakt op een

manier die feitelijk niet hersteld kan worden. Wat de Franse filosoof Jacques Derrida tot de volgende uitspraak brengt: 'Juist het onvergeeflijke is wat om vergeving schreeuwt.'

Vergeef het onvergeeflijke: een onmogelijke eis. En het onmogelijke kun je van niemand verlangen – geen slachtoffer is dan ook verplicht om de persoon te vergeven die zijn of haar leven heeft verminkt. Integendeel: door erop te wijzen dat sommige misdaden eigenlijk onvergeeflijk zijn, erken je impliciet dat slachtoffers juist recht hebben op haat. Haat is de passende reactie. Haat ligt in de lijn der verwachtingen.

Lang geleden sprak ik een man die als kind in een Jappenkamp zat, waar hij en zijn moeder vreselijke vernederingen moesten verduren. De man vertelde me over een terugkerende droom, waarin hij voetbalde met het afgehakte hoofd van een uitzonderlijk wrede bewaker. In zijn droom hoefde hij de wreedheden niet langer passief te ondergaan, maar was hij juist degene die zijn kweller kon vernederen. Deze man was ervan overtuigd dat zijn droom hem had geholpen om op de been te blijven. Het koesteren van wraakfantasieën was in zijn ogen een vorm van zelfzorg – en wie ben ik om dat tegen te spreken.

Haten is een manier om met het onvergeeflijke om te gaan. De impuls is dan om de asymmetrie die door het misdrijf tussen dader en slachtoffer is ontstaan, recht te trekken door wraak te nemen – al is het maar in fantasie. Het slachtoffer zou de dader zelf ook groot en onherstelbaar leed toe willen brengen. Zo greep Rose haar kans toen de man die haar moeder tijdens de genocide in Rwanda met een hak de schedel had ingeslagen werd voorgeleid voor de rechtbank: Rose sloeg hem met een stok op zijn hoofd. 'Ik wilde dat zijn familieleden om hem zouden huilen, zoals wij om onze dode moeder hebben gehuild', vertrouwde ze Dick toe. Hoe begrijpelijk, hoe menselijk is die impuls! En wat een bloederige, eindeloze keten van wreedheid en ellende zou het voluit naleven van die impuls in werking zetten! Doordat we allemaal met elkaar verbonden zijn, zou niemand meer veilig zijn. Want dat valt ook op aan Dicks reportage: hoe onveilig veel Rwandezen zich voelden, daders én slachtoffers. Waar het zwijgen over wandaden regeert, moet je als dader altijd bang zijn dat je onverhoeds wordt teruggepakt, terwijl het slachtoffer vreest dat de dader uit voorzorg ook haar zal vermoorden.

Een goed functionerend strafrecht kan een halt toeroepen aan dat schrikbeeld van bloedwraak, door de impuls tot vergelding over te nemen van individuele burgers. Het recht dempt en reguleert dan die begrijpelijke, maar gevaarlijke wraakgevoelens van de

slachtoffers. Het slachtoffer geniet enige genoegdoening door het aanhouden en bestraffen van de dader - en dat maakt de wereld veiliger voor beiden.

Straffen is dus een werkbare manier om wraakgevoelens in te kapselen, de publieke ruimte veiliger te maken, en de dader een mogelijkheid te geven om zich te rehabiliteren. Maar aan vergeving raakt dit alles niet. Want zoals gezegd: de staat kan een dader niet vergeven; dat kan alleen een slachtoffer doen, in zijn of haar eigen binnenwereld. En nu is mijn verkenning ver genoeg gevorderd om te kunnen zeggen wat vergeven *wel* is: het is de innerlijke act waarbij een slachtoffer afziet van de wraakimpuls die een misdrijf oproept. Het slachtoffer knipt de keten tussen actie en reactie door. Om die reden noemt filosoof Hannah Arendt vergeven een *brekende* daad.

Gewoonlijk vloeien onze daden en gevoelens voort uit gebeurtenissen in het verleden, en reageer je als mens simpelweg op wat zich heeft voorgedaan. Het verhaal waarin je verzeild bent geraakt, dicteert dan als het ware de verdere gang van zaken. Misschien handel je volop, misschien ben je voor het oog van de wereld juist heel druk bezig – maar *wat* je doet, wordt voorgeschreven door het verhaal.

Slachtoffers worden plots een verhaal ingezogen, een verhaal van grote pijn. Ineens staat hun leven in het teken van iets afschuwelijks dat niet had mogen gebeuren. Aan de gebeurtenis zelf is niets meer te doen. Het lijkt erop dat jouw levensverhaal gedoemd is eeuwig rond de pijn te cirkelen. De enige manier om deze machine van pijn te stoppen, is wonderlijk genoeg om de dader te vergeven. En dat vergt iets heel moeilijks van je, namelijk: dat je het feit van de misdaad ook innerlijk toelaat. Pas door het onacceptabele te accepteren kan – naar men zegt – zich een soort innerlijke alchemie voltrekken, waarin de misdaad wordt opgenomen in een nieuw levensverhaal. Een verhaal waarin de wereld voortaan onvolkomen zal zijn. Maar ook een verhaal dat zijn betekenis niet louter meer hoeft te ontlenen aan de misdaad. Langzaam kunnen er weer andere manieren van denken en voelen groeien. Waar mensen elkaar vergeven, kan - in de taal van Hannah Arendt - iets nieuws geboren worden.

Die mogelijkheid om uit de logica van een bepaald verhaal te stappen en een nieuw begin te maken, acht Arendt typisch voor mensen. Niet dat dit breken gemakkelijk voor ons is. In normale omstandigheden lukt het vaak al niet, en als jou iets verschrikkelijks is aangedaan, moet het al helemaal moeilijk zijn om zo'n overweldigend verhaal los te laten.

Maar sommige mensen kunnen het – soms. Ze breken met het script. Ze zijn niet meer openlijk uit op wraak, en koesteren zelfs geen innerlijke wraakfantasieën meer. Door iemand te vergeven, zo zegt Arendt, handel je op een nieuwe en onvoorziene wijze. De misdaad bepaalt jouw denken en voelen niet langer. En daarmee bevrijd je jezelf van een bestaan in de eeuwige slagschaduw van dat wat jou is aangedaan.

‘Vergeven is een hoogstpersoonlijke zaak’, voegt ze daaraan toe, waarin ‘dat wat is gedaan wordt vergeven omwille van degene die het deed’. Door vergiffenis te schenken, bevrijdt het slachtoffer namelijk niet alleen zichzelf uit een verhaal waaruit geen enkel licht kan ontsnappen. Ook de dader krijgt de kans om te breken met dat pijnlijke verhaal. In Arendts voorstelling van zaken is vergiffenis mede een blijk van vertrouwen dat de dader niet compleet samen hoeft te vallen met zijn daad. Zoals niemand kan worden gereduceerd tot de uren dat hij of zij slachtoffer was, kan ook niemand worden gereduceerd tot de uren dat hij of zij dader was.

En zo zijn we aangekomen bij de dader. Weinig daders zullen het zo zien, maar in zekere zin is een veroordeling een geste richting de dader. De misdadiger krijgt een welomschreven straf, met een duidelijk begin en een duidelijk einde. Hij kan de dagen in de cel aftellen, en op een dag is het klaar, voorbij. De straf is uitgezeten en daarmee is de breuk met de samenleving in principe geheeld. Vergelijk dat met een dader die zijn straf ontloopt; hij neemt als het ware op valse voet deel aan de maatschappij, en kan nooit meer oprecht bij ons horen.

Door straf te aanvaarden, kan een dader dus zijn schuld aan de maatschappij vereffenen. Maar bij het slachtoffer staat hij eeuwig in het krijt; de wond die hij sloeg is immers niet te herstellen. Met dat besef zullen daders voortaan verder moeten leven, en dat besef kan zwaar wegen. Ook de daders staan voor een zware, bijna onmogelijke taak: zij moeten onder ogen zien wat zij hebben aangericht. Als je accepteert dat je een onherstelbare wond hebt geslagen in het leven van een ander mens, accepteer je impliciet ook dat jij iemand bent die haat toekomt. Die verdiende haat is waar jouw verhaal voortaan om draait. En van dat verhaal, van die slagschaduw over jouw leven, kun je alleen verlost worden door vergiffenis van het slachtoffer. Dan krijgt ook jij, de dader, een kans om je leven weer te verbreden.

En die kans krijg je – of die krijg je niet. De dader heeft maar af te wachten of hem

vergeving is vergund. Vergiffenis is, zoals het woord al zegt, echt een gift. Ook Arendt onderstreept dat niemand de plicht heeft een ander te vergeven; het slachtoffer valt niets te verwijten als zij dat niet kan, of wil, opbrengen. Als het op vergiffenis aankomt, heeft het slachtoffer dus de macht, en is de dader hulpeloos; een wonderlijke omkering van de asymmetrie die ontstond toen de dader dat onherstelbare aanrichtte in het leven van het slachtoffer.

Vergiffenis relateert de misdaad niet – hoe zou dat kunnen? Het is meer dat de misdaad gaandeweg wordt ingebed in een bredere blik, waarin ook andersoortige waarnemingen weer kunnen doordringen. Zo kon de Rwandese vrouw Immaculata aanvankelijk de moordenaars van haar man niet vergeven; ze weigerde hun verzoek daartoe. Later, toen zij ook oog kreeg voor hun verdriet en kon zien hoe de daders leden onder wat ze hadden gedaan, heeft ze hen alsnog vergeven, vertelt ze Dick. ‘Vergeven is een lange, zware reis’, concludeert Immaculata. Maar waar het lukt, voelt het als een enorme bevrijding. Het is alsof er een enorme kei van je borst wordt getild, zeggen ervaringsdeskundigen. Je ademt vrijer, dieper. Een grootse alchemie heeft zich voltrokken, van pijn naar een soort liefde voor het bestaan, ondanks alles. Het is die acceptatie van de realiteit waardoor het leven een nieuwe wending kan nemen, en er ruimte komt voor een andere, zachtere praktijk.

Of we op de foto’s vergiffenis zien – wie zal het zeggen. Maar de foto’s van Jan Banning en de reportage van Dick Wittenberg demonstreren in ieder geval de mogelijkheid van een zacht samenleven na de gruwel. Mensen *kunnen* dat. Ik vind dat diep ontroerend, en ontzettend hoopvol.

Marjan Slob

Essay gepubliceerd in: Jan Banning, Dick Wittenberg, Marjan Slob, ‘Bloedbanden: verzoening na de genocide in Rwanda’, uitgeverij Lecturis, 2025.

Dit essay verscheen in bewerkte vorm in De Groene Amsterdammer van 12 december 2025.

© Marjan Slob